

УДК 340.15:323.28(477)«18/19» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2021.2.03>

Станіслав Юрійович Іванов,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0166-9016>,
e-mail: stanislavivanov713@gmail.com;

Роман Юрійович Казанков,

*кандидат історичних наук,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра українознавства (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4593-1493>,
e-mail: romankazankov@karazin.ua

ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНОМУ ТЕРОРИЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджено особливості боротьби з політичним тероризмом у Російській імперії на прикладі українських губерній протягом зазначеного періоду. Зокрема, проаналізовано історичні умови формування та розвитку різних політичних сил терористичного спрямування, продемонстровано основні заходи з боку органів державної влади і спеціалізованих правоохоронних органів щодо протидії політичному тероризму. На прикладі ґрунтовного аналізу наукової літератури та відповідних законодавчих актів сформульовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується.

Ключові слова: терор, тероризм, злочин проти держави, суспільство, поліція, жандармерія, боротьба, протидія, закон, нормативно-правовий акт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Зараз у сучасному світі особливо актуально постає питання щодо боротьби з тероризмом, оскільки це деструктивне явище з кожним роком дедалі більше поширюється та залишає свій відбиток на тих соціально-політичних процесах, які відбуваються в різних державах, зокрема і в Україні. Органи державної влади цих країн намагаються запроваджувати різні заходи, спрямовані на боротьбу проти тероризму, зокрема такі, як створення спеціальних програм та законодавчо-правового забезпечення, формування антитерористичних центрів і налагодження міжнародної співпраці. Боротьба проти тероризму звертає на себе увагу багатьох кіл науковців, які намагаються ґрунтовно

та всебічно дослідити сутність і витоки цього явища та запропонувати різні варіанти можливостей його подолання.

У дослідженні проблеми протидії політичному тероризму на теренах Російської імперії привертає увагу той факт, що такі поняття, як «терор» і «тероризм», дуже часто підміняють одне одним, хоча на сьогодні немає їх усталеного визначення. Тероризм – це спроба реалізації політичних інтересів за допомогою насильницьких методів. Терор зазвичай застосовується після революцій з метою отримання новою владою цілковитого контролю над суспільством та ліквідації політичних опонентів. Типовим прикладом терору у світі вважаються події Великої французької революції, Паризької комуни та Жовтневої революції 1917 р. у Росії. Сучасні науковці одноставно називають фундатором такого явища, як терор, Францію, а тероризму – Росію.

Створити загальноприйнятну світову стратегію щодо протидії тероризму неможливо без урахування історичної ретроспективи особливостей цього явища, що у майбутньому дасть змогу вносити конкретні пропозиції та ідеї стосовно позитивного вирішення цієї проблеми. Варто зазначити, що Україна наразі активно працює над розробленням якісно нового документа, який має стати основою державної політики у галузі протидії тероризму на подальші роки. Такий документ ураховуватиме найкращі світові практики та досвід проведення АТО й ООС в Україні.

Стан дослідження проблеми

Акцентуючи увагу на стані наукового розроблення цієї проблематики, слід зауважити, що питання революційного терору неодноразово стало об'єктом дослідження у працях як вітчизняних, так і закордонних науковців. Зокрема, слід згадати ґрунтовну працю В. Волковинського «Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.)» [1] та колективну монографію за загальною редакцією В. Смолія «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.» [2]. Проблемою правового регулювання діяльності органів у боротьбі з тероризмом у досліджуваний період також займалися В. Жухрай, Ю. Овченко, С. Савицький, А. Тютюнник, О. Ярмиш та ін. Багато дослідників приділяло увагу питанню становлення і розвитку тероризму та його характерним рисам у світовому контексті, зокрема І. Александер, В. Витюк, Н. Жданов, У. Лакер, Д. Рапопорт та ін. Окремі аспекти досліджуваної проблеми, висвітлені у роботах М. Рудька [3] та С. Світленка [4], розглядалися у зв'язку з революційною течією народництва.

Але, попри це, в Україні на сучасному етапі бракує історико-правових студій з чітко конкретизованою науковою доктриною, яка б визначала особливості протидії політичному тероризму в українських губерніях, що перебували у складі Російської імперії.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є спроба показати еволюцію формування політичних сил терористичного спрямування на теренах України. Завдання – проаналізувати організаційні та нормативно-правові засади функціонування органів, які протидіяли політичному тероризму.

Наукова новизна дослідження

На підставі наукового аналізу нормативно-правових актів, що регулювали діяльність спеціалізованих органів, які протидіяли політичному тероризму в українських землях Російської імперії впродовж XIX – на початку XX ст., визначено специфіку практичного застосування відповідних документів та їх вплив на якість боротьби з тероризмом. З'ясовано та виявлено специфіку історичних умов формування і розвитку політичних сил терористичного спрямування у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу

Актуалізація проблеми політичного тероризму в Російській імперії розпочинається з 60-х рр. XIX ст. Відповідно, українські землі, які тоді входили до її складу, також стали місцем діяльності різних революційно налаштованих терористичних організацій. Причинами появи такої ситуації слугували насамперед такі фактори, як невдоволення населення наявним державним устроєм, дискримінація окремих національних груп, боротьба за рівні права чоловіків та жінок, радикальні настрої серед молоді та не остаточно розв'язане земельне питання для селян [5, с. 59–60]. Крім цього, ліберальні реформи 60–70-х рр. XIX ст., спрямовані на модернізацію імперії, мали лише половинчастий характер і не були позитивно сприйняті у суспільстві, особливо з боку опозиційно налаштованих політичних течій. До того ж репресивна політика уряду щодо революційного народницького руху сприяла тому, що його представники починали застосовувати більш рішучі методи боротьби для досягнення своєї мети, зокрема підготовку політичних замахів на державних різночинців.

Оскільки Російська імперія була багатонаціональною державою, фундатори революційно-терористичного руху акцентували свої зусилля на підбуренні до терористичної діяльності представників неросійських верств населення. Ось чому саме на окраїнах імперії політичний тероризм мав найбільш кримінальне забарвлення та ставав результатом функціонування політичних партій національного спрямування.

Радикально налаштовані революціонери поступово усвідомлювали безперспективність «ходіння в народ» та закликали переходити до терористичної діяльності. За це серед народників вони отримали назву «партії терористів». Згодом в організації «Земля і воля» відбувся

поділ, що сприяв консолідації радикальних членів гуртків Одеси, Харкова та Києва в таємній терористичній організації «Народна воля». Одним із домінуючих мотивів переходу до політичного терору стала також помста за репресивні дії влади стосовно народницького руху упродовж 1877–1878 рр. Якщо на початку шляху народники здійснювали терористичні дії виключно заради помсти, то пізніше у них почав превалювати інший мотив, а саме засіб психологічного тиску на соціум.

Перші гучні випадки тероризму в Російській імперії відбулися на теренах України, зокрема, тут варто пригадати замах на прокурора Київського судового округу М. Котляревського, офіцера Київського жандармського управління Г. фон Гейкінга та харківського губернатора Д. Кропоткіна [6, с. 4]. Слід зазначити, що ці терористичні акції, спрямовані проти представників місцевих органів державної влади, залишили помітний відбиток у суспільстві й отримали підтримку серед різних верств населення.

У такій ситуації представники влади були вимушені вдатися до активної антитерористичної діяльності, під час якої вони активізували державні та недержавні органи. Попереджувати політичні замаху й оберігати державний лад у суспільстві мали Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, Військове міністерство і Міністерство фінансів. Також із цією метою влада використовувала різні громадські рухи та партії монархічної орієнтації.

Після вищезгаданих подій в імперії почалося формування нормативно-правової бази щодо протидії політичному тероризму. Першим правовим актом, що регламентував систему боротьби з тероризмом, вважається Закон «Про тимчасове підпорядкування справ про державні злочини та про деякі злочини проти посадових осіб віданню військового суду, встановленого для військового часу»¹ від 9 серпня 1878 р. Як зазначав російський дослідник М. Троїцький, цей акт передавав до компетенції військових судів не всі справи, що стосувалися злочинів проти держави, а лише ті, де йшлося про збройний опір владі. Усі інші справи залишалися на розгляд судових палат, але в умовах, коли терористична боротьба народників набирала дедалі більших обертів і була націлена проти самодержавства, влада будь-якими засобами чіплялася за надзвичайні заходи та продовжувала воєнізувати судочинство [7].

Подальшими кроками з боку держави на ниві протидії політичному тероризму було укладання тимчасових правил «Про особливі

¹ Полное собрание законов Российской империи (1825–1881 гг.). Т. 53, ч. 2. Закон № 58778. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1085®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

заходи щодо дотримання суспільного спокою» від 1 вересня 1878 р., відповідно до яких скасовувався прокурорський нагляд під час проведення допиту. Згідно з новими правилами жандарми мали право заарештовувати всіх підозрюваних у скоєнні злочинів проти держави, не маючи на те санкцій прокурора. Пізніше жандарми лише направляли прокурорам копії постанов про арешти [8, с. 215–216].

Наступним етапом у боротьбі проти політичного тероризму стало ухвалення 14 серпня 1881 р. Положення Комітету міністрів «Про заходи щодо охорони державного ладу та суспільного спокою»¹, ухвалення якого стало фактично відповіддю на вбивство імператора Олександра II 1 березня 1881 р. Відповідно до цього Положення всі повноваження стосовно посилення охорони суспільства передавалися генерал-губернаторам, які мали право забороняти будь-які зібрання, зачиняти торговельно-промислові заклади й за підозрою заарештовувати осіб на строк до трьох місяців.

Крім цього, варто звернути увагу на фундацію внутрішньої агентурної мережі, яка мала протидіяти політичному тероризму. Сталося це у грудні 1882 р. відповідно до «Положення про устрій таємної поліції в Імперії» [9, с. 16]. Очільником новоствореного підрозділу був заступник міністра внутрішніх справ. Він мав керувати діяльністю розшуку стосовно справ про злочини проти держави. Для втілення цієї мети на місцях створювалися «особливі пошукові відділення у складі жандармських управлінь та у відомствах поліції» [9, с. 16], туди могли направлятися і цивільні урядовці, які зараховувалися до складу поліції. Керівництво поліцією здійснював інспектор, призначений заступником міністра внутрішніх справ, діяльність якого регламентувалася спеціальною інструкцією, ухваленою в 1883 р. Згідно з нею інспектор мав право:

- брати участь у пошуковій діяльності щодо злочинів проти держави;
- керувати діяльністю місцевих агентурних мереж;
- керувати розподілом та закріпленням агентів за різними місцями;
- вирішувати всі фінансові питання, пов'язані з розподілом коштів між агентурою;
- направляти на місця допомогу в разі виникнення ускладнень під час проведення оперативних дій;
- установлювати терміни, впродовж дії яких без його особистої згоди не дозволялося проводити арешти, обшуки та будь-яких інші дії [9, с. 17].

¹ Полное собрание законов Российской империи (1881–1913 гг.). Т. 1. Закон № 350. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1426®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

У червні 1892 р. був ухвалений Закон «Про воєнний стан», згідно з яким у місцях, що вважалися революційно небезпечними, запроваджувався воєнний стан¹. Відповідно до ст. 17 цього закону всі цивільні особи у місцях, де запроваджувався воєнний стан, підпадали під компетенцію воєнного судочинства та каралися за законами воєнного часу, наприклад:

- за повстання проти верховної влади та за державну зраду;
- за псування чи знищення військового майна;
- за псування чи знищення міських комунікацій (доріг, водогонів, мостів, колодязів, переправ тощо);
- за пошкодження чи знищення державних та міських комунікацій (телеграфного зв'язку, залізничних шляхів, потягів тощо);
- за напад на військових, збройний опір військовим та поліції, за вбивство військового чи поліцейського².

Що стосується початку ХХ ст., то в ці часи на теренах України діяло декілька політичних партій, які використовували терористичні методи боротьби. Це були насамперед Російська соціал-демократична робоча партія і партія соціалістів-революціонерів. Вони пропагували свої ідеї серед різних суспільних груп: робітників, інтелігенції, селян та держслужбовців. Варто зазначити, що у цей буремний період поступово зростала чисельність різних політичних партій, які пропагували революційний терор.

Крім цього, виникли політичні партії національного спрямування, які також узяли на озброєння тактику політичного тероризму. Серед них слід згадати Українську революційну партію («самостійників»), Українську радикально-демократичну партію та Українську народну партію (УНП). Зокрема, саме члени УНП прославилися тим, що восени 1904 р. підірвали монумент О. Пушкіна у Харкові. Такий вчинок вони пояснювали тим, що він ображав українців у своїй поемі «Полтава».

Переважна більшість політичних партій випускала друковану продукцію, у якій вела агітаційну діяльність щодо пропагування політичного тероризму. Так, наприклад, партія соціалістів-революціонерів упродовж 1902 р. випустила 317 тис. брошур та листівок підбурюючого змісту, а в 1903 р. – вже 395 тис. екземплярів. У цілому за два роки есери витратили на видання агітаційної літератури терористичного змісту 145 тис. франків [11, с. 98]. Під час революційних подій 1905–1907 рр. ця партія щоденно виготовляла більше

¹ Полное собрание законов Российской империи (1881–1913 гг.). Т. 12. Закон № 8757. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1608®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

² Там само.

20 газет екстремістського змісту, які розповсюджувалися, зокрема, й на теренах українських губерній.

Розповсюджуючи серед населення агітаційну продукцію підбурюючого змісту, ці політичні сили формували в суспільстві негативний образ ворога або об'єкта терору, який треба знищити за будь-яку ціну.

У перші роки XX ст. на території українських губерній, насамперед у південних містах, крім терористичних організацій, які обґрунтовували свою діяльність теоретично, існували неорганізовані групи й окремі бойовики, які використовували безмотиваційний терор, тобто влаштовували терористичні акції, не висуваючи при цьому жодних вимог.

На наш погляд, у терористичній діяльності цього періоду варто відзначити такі головні риси:

- по-перше, політичний тероризм був складовою політичної стратегії, а скоєні акції виправдовувалися досягненням і реалізацією політичної мети;
- по-друге, терористична діяльність у переважній більшості мала організований характер, навіть якщо бойові групи були нечисленними;
- по-третє, терористичні дії обґрунтовувалися програмами політичних сил;
- по-четверте, завжди були лідери, здатні підштовхнути людей до скоєння терактів;
- по-п'яте, існував символічний вибір обрання жертв тероризму [10, с. 113].

На початку XX ст. продовжувала розширюватися нормативно-правова база щодо протидії політичному тероризму. Варто згадати наказ, виданий у липні 1906 р. стосовно Окремого корпусу жандармів¹, відповідно до якого жандармів, які входили до складу поліцейського управління залізниць, допускали до ведення справ політичного характеру.

У серпні того ж 1906 р. Микола II затвердив Положення «Про формування воєнно-польових судів»². Цей документ дозволяв генерал-губернаторам у містах, де оголошувався воєнний стан, передавати звинуваченого до суду без проведення слідства. Склад суду формувався з п'яти чоловік: голови суду та чотирьох офіцерів. Справи розглядалися терміново, не більше двох діб, за зачиненими дверима. Вирок не підлягав оскарженню та одразу набував чинності.

¹ Приказ по Отдельному корпусу жандармов от 28 июля 1906 г. № 14528.

² Полное собрание законов Российской империи (1881–1913 гг.). Т. 26. Закон № 28252. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1851®im=3 (дата звернення: 01.06.2021).

Крім формування належної правової бази щодо протидії політичному тероризму, слід звернути увагу й на діяльність спеціалізованих правоохоронних органів, без функціонування яких боротьба з терористами не мала б успіху. Серед них палацова охорона, Департамент поліції, палацова агентура, охоронні відділення МВС і корпус жандармів. Зокрема, на теренах України діяли підрозділи МВС та жандармерії. Їх робота регламентувалася відповідно до таких документів, як Тимчасові правила про облаштування поліції 1862 р. та Положення про Корпус жандармів 1867 р., які не втрачали чинності фактично до лютого 1917 р. [12, с. 73].

Комплектація правоохоронних органів відбувалася за територіальним принципом, при цьому враховувалися географічні, етнічні та соціальні умови, також простежуються спеціалізація поліцейських органів і тенденція до збільшення їх кількості. Особливо помітно це було під час революційних подій 1905–1907 рр.

Чільне місце серед правоохоронних органів імперії посідала політична поліція, діяльність якої було спрямовано на забезпечення безпеки у суспільстві та протистояння політичному тероризму. У губерніях імперії вона була репрезентована підрозділами жандармерії. На відміну від загальної поліції, система управління та організаційна структура жандармерії еволюціонували поступово.

Під час боротьби з тероризмом представники політичного розшуку користувалися адміністративно-поліцейськими заходами, серед яких слід виділити поліцейський нагляд, адміністративну висилку і заслання та поліцейський арешт. Вчасна реалізація зазначених заходів дозволяла спеціальним службам викривати терористичні мережі та притягати їх членів до відповідальності.

На концептуальному рівні засоби діяльності спеціальних служб Російської імперії обґрунтовувалися теорією державної користі. Оскільки супутниками політичного тероризму є масові вбивства та порушення суспільного спокою, в цих умовах держава намагалася виступати гарантом збереження порядку і законності в соціумі. Коли політичний тероризм порушує фундаментальні права людини, держава, виступаючи у ролі головного захисника прав громадян, має використовувати найрішучіші надзвичайні заходи для збереження цих прав.

Отже, боротьба з політичним тероризмом в українських губерніях Російської імперії поєднувала в собі спільні зусилля органів державної влади, які для успішного подолання тероризму використовували надзвичайні дії і заходи.

Висновки

Правові засади протидії політичному тероризму в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. являли собою систему, що

торкалася всіх гілок державної влади тієї доби: законодавчої, виконавчої та судової. Разом з удосконаленням нормативної бази та реформуванням спеціалізованих органів, які боролися з тероризмом, представники влади також застосовували акти надзвичайної правотворчості. Зокрема, тут варто відмітити положення «Про заходи щодо охорони державного ладу та суспільного спокою» та «Про формування воєнно-польових судів». У цілому протидію політичному тероризму в державі можна вважати успішною, оскільки правові заходи, запроваджені представниками влади, надали можливість не лише знизити рівень терористичної загрози, а й попередити деякі терористичні акції. Одним з яскравих прикладів вдалої протидії тероризму впродовж досліджуваного періоду є ліквідація організації «Народна воля».

На сучасному етапі розвитку нашої держави запозичення окремих позитивних елементів досвіду спеціалізованих правоохоронних органів імперського періоду, які протистояли політичному тероризму, може бути корисним для подальшої протидії цьому явищу.

Список бібліографічних посилань: 1. Волковинський В. М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ : Старий світ, 2006. 416 с. 2. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 922 с. 3. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX століття). Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 206 с. 4. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ : Навч. книга, 1999. 240 с. 5. Зернов И. В., Карнишин В. Ю. Террор в Российской империи конца XIX – начала XX века: проблема и пути преодоления // Государство, право, общество: проблемы взаимодействия (политология, философия, юридические науки, религиоведение, история, социология, общественные науки) : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. Пенза, 2014. С. 59–61. 6. Лоскутов С. М. Правовые аспекты борьбы с террором в России во второй половине XIX – начале XX в. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2014. 25 с. 7. Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. М. : Мысль, 1978. 323 с. 8. Гугасари Е. С. Роль уголовно-процессуального законодательства Российской империи в борьбе с терроризмом (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 6. С. 214–218. 9. Лоскутов С. М. Внутренняя агентура в борьбе с террором в Российской империи в конце XIX – начале XX века. *История государства и права*. 2014. № 1. С. 16–21. 10. Діхтієвський П. В. Досвід боротьби з тероризмом в Російській імперії та можливості його застосування в сучасних умовах. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 2. С. 111–114. 11. Маслов П. П.

Народнические партии. Общественное движение в России в начале XX века. Т. III, кн. 5. СПб., 1914. 220 с. **12.** История полиции дореволюционной России (сборник документов и материалов по истории государства и права) / отв. ред. В. М. Курицын. М. : МВШМ МВД СССР, 1981. 94 с.

Надійшла до редколегії 03.06.2021

Ivanov S. Yu., Kazankov R. Yu. Counteraction to Political Terrorism in the Russian empire on the Example of Ukrainian provinces in Late XIX – Early XX Century

The peculiarities of the fight against political terrorism in the Russian Empire on the example of Ukrainian provinces in this period have been studied. In particular, the authors have analyzed historical conditions for the formation and development of various political forces of terrorist orientation, have demonstrated the basic measures on the part of state authorities and specialized law enforcement agencies on counteracting political terrorism. The emphasis has been placed on the fact that such concepts as terror and terrorism are very often interchangeable, although there is currently no their established definition. Terrorism is an attempt to pursue political interests by violent means. Terror is usually used after revolutions in order to gain complete control over society.

In general, the authors have demonstrated the conditions and circumstances under which there was the transition to political attempts on various representatives of public authorities, and their motivation. It has been determined that one of the dominant motives for the transition to political terror was revenge for the repressive actions of the authorities against the populist movement during 1877-1878.

Particular attention has been paid to regulatory legal documents of various levels; the authors have clarified their impact on the further fight against terrorism in the Empire; have determined the role of emergency lawmaking, such as: "On measures to protect public order and public safety", "On the formation of military courts", "On special measures to maintain public safety", "Regulations on the structure of the secret police in the Empire", etc.

The authors have demonstrated the activities of specialized law enforcement agencies, without the functioning of which the fight against terrorists has not been successful. Among them were: the palace guard, the police department, the palace agency, security departments of the Ministry of Internal Affairs, the corps of gendarmes. Their work was regulated in accordance with such documents as "Temporary Rules on the Arrangement of the Police", "Regulations on the Gendarmerie Corps" and others.

Key words: terror, terrorism, crime against the State, society, police, gendarmie, fight, counteraction, law, regulatory legal act.

